

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ա. Հովհաննիսյանի սույն աշխատությունը գրված է գեղեցիկ և անսեթևեթ ոճով, սահուն ու պատկերավոր լեզվով. այն կարդացվում է մեծ հետաքրքրությամբ:

Հ. ԵՊԱՆՅԱՆ

Ս. ԱՐԵՆՅԱՆ «ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ ԵՎ ՑԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»¹

Գրախոսվող մոնոգրաֆիան հեղինակի տասնամյա գիտական տրնաջան հետազոտությունների արգասիք է և ստեղծվել է մեծ քանակությամբ արխիվային և այլ նյութերի խորազնին ուսումնասիրության հիման վրա:

Գրքում բաղձակողմանիորեն օգտագործված է կենտրոնական Պետական Պատմական Արխիվի Հենինգրադի ֆիլիալի նյութերը, հատկապես նրա Պետերբուրգի համալսարանի և Պետերբուրգի հայ-գրիգորյան հոգևոր կառավարչության ֆոնդերը, որոնք պարունակում են մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր հայ մամուլի, զրաբնության վերաբերյալ և հարկ եղած չափով մինչև այժմ չեն ուսումնասիրվել և մշակվել: Հեղինակը բաղձակողմանիորեն ուսումնասիրել է էստոնական ՍՍՌ կենտրոնական Պետական Պատմական Արխիվը, որը պարունակում է արժեքավոր փաստաթղթեր Պ. Արուստյանի, Ստ. Նազարյանի, Դոգոխյանի, Պատկանյանի և ուրիշների կյանքի և գործունեության վերաբերյալ: Գրքում օգտագործված են նաև Մոսկվայի մարզային Պետական Պատմական Արխիվի այն փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են Հազարյան ինստիտուտին և պարունակում են արժեքավոր նյութեր հայ կուլտուրայի զրեթե այն բոլոր գործիչների մասին, որոնք եղել են Մոսկվայում:

Գրախոսվող գիրքը սկսվում է «Հայկական զաղութները Ռուսաստանում, զրբի տպագրության սկիզբը և զրաբնության ստեղծումը» զխով, որի մեջ ցույց է տրվում այն բացառիկ կարևոր զերբ, որբ խաղացել են Ռուսաստանում եղած հայկական զաղութները հայ ժողովրդի կյանքում, նրա կուլտուրայի զարգացման ասպարեզում: Գրեթե բոլոր զաղութներբ ունեին իրենց տպարաններբ, հայերեն տարբերական հրատարակություններ և հայերեն լեզվով զրբեր էին հրատարակվում Ռուսաստանի շատ բաղարներում: Պետերբուրգի և կազանի համալսարաններում, Մոսկվայի Հազարյան ինստիտուտում մեծ ուշադրություն էր նվիրվում հայազիտության զարգացմանը և հայերեն լեզվի, զրականության, պատմության որակյալ մասնազետների պատրաստմանբ:

«Ռուսական մամուլը Հայաստանի մասին և զրաբնության մի քանի հարցեր» զըխում հանգամանորեն վերլուծվում են ռուսական այն բոլոր աղբյուրներբ, որոնց մեջ խոսվում է հայերի և Հայաստանի մասին: Այդ զխում, այնուհետև, ցույց է տրվում այն ռեակցիոն զերբ, որ խաղացել է զարական զրաբնությունբ հայ կուլտուրայի բնազավաում: Հայ հասարակական մտքի զարգացումբ կաշկանդված էր ցարական զրաբնության շղթաներով: Յարական, ամեն մի ազատ միտք զաժանորեն խեղղղ զրաբնությունբ արգելեց «Վերբ Հայաստանի»-ի տպագրությունբ, և հայ մեծ լուսավորիչ Պ. Արուստյանբ չկարողացավ իր կենդանության օրոր տեսնել իր անմահ ստեղծագործությունբ տպաղիբ վիճակում:

Գրքի հեղինակը իրավացիորեն քննադատում է անխտիր բոլոր զրաբնիչներին ռեակցիոններբ համարելու տեսակետը: Այդ կապակցությամբ նա վկայակոչում է ռուս զրականության նշանավոր ներկայացուցիչներ՝ Ս. Տ. Ակսակովին և Ի. Ա. Գոնչարովին, որոնք միաժամանակ լինելով զրաբնիչներ, նպաստել են Հայաստանի մասին ռուսերեն լեզվով հրատարակվող մի շարբ արժեքավոր զրբերի հրապարակմանբ:

Գրքում անմխտելի փաստերի հիման վրա ցույց է տրվում, որ «Հյուսիսափայ»-ը և մասնավորապես Միք. Նալբանդյանբ, կաշկանդված ցարական զրաբնության կողմից, ազատորեն չէին կարողանում պրոպագանդել իրենց առաջավոր բաղարական, սոցիոլոգիական և փիլիսոփայական հայացքները: Եվ Նալբանդյանբ ստիպված էր իր նյութերբ ապաղրել արտասահմանյան մամուլում: Հեղինակը իրավացիորեն ընղղծում է, որ «Հյուս-

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ-ի հրատարակչություն, 1957, 301 էղ:

սիսափայլք-ը ի դեմս Միք. Նալբանդյանի, հետևողականորեն դարդացնում էր Բելինսկու ու Չերնիշևսկու պանծալի տրագիգիաները: Իսկ ցարական դրաքննությունը ի վիճակի չէր խեղդել ռևոլյուցիոն մտքի հղսր ու կենդանի ձայնը անցած դարի 60-ական թվականներին: Ճիշտ է, «Հյուսիսսիսափայլք»-ի փակմամբ ցարական դրաքննությունը մի սու ժամանակ ծանր հարված հասցրեց հայ պրոգրեսիվ մամուլին, բայց այդ մամուլը զարդացում ապրեց ռևոլյուցիոն շարժման նոր փուլում:

Արխիվային հարուստ նյութերի հիման վրա Ս. Արեշյանը հանդամանորեն անդրադառնում է ողու ռևոլյուցիոն շարժման հետ հայ ռևոլյուցիոն շարժման միաձուլման պրոցեսի, ողու ռևոլյուցիոնների հետ հայ ռևոլյուցիոնների համագործակցության ու բարեկամության խնդիրներին: Պետերբուրգի և Մոսկվայի համալսարանների հայ ասպիրանտները հանդիսացան ողու մեծ ռևոլյուցիոն-դեմոկրատների երկերի առաջին թարգմանիչները հայերեն լեզվով: Գրքի այս զլխում պատմվում է այն ֆերմ, բարեկամական կապերի մասին, որ ուներ Չերնիշևսկին Աստրախանի բազմաթիվ հայերի հետ, թե ինչպիսի մեծ վիշտ է ապրում Աստրախանի հայ հասարակայնությունը, լսելով Չերնիշևսկու ոգրեղական մահվան լուրը: Հեղինակը բերում է փաստական նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, թե Չերնիշևսկին ինչպիսի կարևոր նշանակություն էր տալիս Անդրկովկասի ժողովուրդներին ստեղծագործությանն ու կուլտուրական ժառանգությանը, մեծ հետաքրքրությամբ զբաղվում Անդրկովկասի ժողովուրդների զրականության զարգացման հարցերով: Դրքում բերված են մեծ քանակությամբ փաստական նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես ցարական կառավարությունը իր զրաքննական օրգանների միջոցով մասսայաբար արդելում էր աղային լեզուներով տպագրության պատրաստած հրատարակությունները, փորձելով ամեն կերպ կասեցնել ճնշված ժողովուրդների աղային ինքնագիտակցության զարգացման պատմական պրոցեսը: Մարական դրաքննությունը առանձնապես համառորեն արգելակում էր այնպիսի աղային հրատարակություններ, որոնց մեջ իրենց մարմնացում էր դտնում ողու ժողովրդի հետ բոլոր աղերի աշխատավորների բարեկամությունն ու համագործակցությունը ամրապնդելու անհրաժեշտությունը: Մարական զրաքննությունը արգելքի տակ էր դնում Արովյանի, Միք. Նալբանդյանի, Բաֆֆու, Պատկանյանի և մյուս հայ նշանավոր գրողների երկերի տպագրությունը: Գիրքը պարունակում է հարուստ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի ահավոր պատենչ էր ներկայացնում ցարիզմը ի դեմս իր նողկալի զրաքննության հայ զրականության դարդացման ճանապարհին: Մարական զրաքննությունը անողորմաբար մնում էր այն բոլոր երկերը, որոնք տողորմած էին ազատասիրությանը և ձեռնտու չէին ցարական կարգերին: Բրավացի է գրքի հեղինակը, երբ գրում է. «Մինչև օրս դեռ միանգամայն անբավարար է ողուսասիրված զրական շատ հուշարձանների զրաքննական պատմությունը, մինչդեռ այն պարունակում է արժեքավոր և հետաքրքրիկ շատ բան, որոնք երբեմն միանգամայն նոր ձևով են բացահայտում հեղինակային տեքստը, այս կամ այն զեղարվեստական ստեղծագործության իմաստն ու նշանակությունը» (էջ 355):

«Գեղարվեստական զրականության թարգմանությունները և զրաքննությունը» զլխում հանդամանորեն ցույց է տրվում, որ ցարական զրաքննությունը արգելակում էր ողու գեղարվեստական զրականության, հատկապես պրոգրեսիվ ու ռևոլյուցիոն բովանդակություն ունեցող նշանավոր երկերի հայերեն թարգմանությունների, ինչպես նաև հայ նշանավոր պրոգրեսիվ գրողների երկերի ողուներեն թարգմանությունների տպագրությունը: Բայց շնայած ցարական զրաքննության հարուցած խոչընդոտներին, ողու գեղարվեստական զրականության նշանավոր երկերը հայերեն թարգմանվում, տպագրվում էին և զրառնում մասսաների սեփականությունը: Այդ շնորհակալ գործին անմիջական մասնակցություն են ունեցել 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի գրեթե բոլոր հայ նշանավոր գրողները: Ինչպես նաև հայ հասարակայնությունը ժամանակին հաղորդակից էր լինում ողու աշխարհահռչակ գեղարվեստական զրականությանը: Գրքի հեղինակը, այստեղ հատկապես բնորոշում է Յու. Վեսելովսկու, Վ. Բրյուսովի և Մ. Գորկու խաղացած բացառիկ կարևոր դերը հայ նշանավոր գրողների երկերի ողուներեն թարգմանության, հրատարակման ու ողու հասարակայնության սեփականությունը զարձակելու գործում:

Գրախոսվող աշխատության վերջին զլխում հեղինակը ցույց է տալիս, ինչպես պրոլետարիատի հանճարեղ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի և նրա հավատարիմ աշակերտներ՝ Ստ. Շահումյանի, Մ. Սալանդարյանի, Ի. Կնունյանցի եռանդուն ֆանքերով ստեղծվում ու զարգանում է հայ սոցիալական մամուլը:

Աշխատության հեղինակը նախքան հայ մամուլի և ցարական զրաբնությունն պատմության կոնկրետ հարցերին անցնելը, բազմակողմանիորեն լուսարանում է ողու ժողովրդի հետ հայ ժողովրդի ունեցած քաղաքական, կուլտուրական և զրական փոխհարաբերությունները: Ընթերցողը զրբից կարող է ստանալ շատ արժեքավոր ու հարուստ տեղեկություններ ողու և հայ ժողովուրդների զարավոր բարեկամության ու համագործակցության, զրական ու կուլտուրական կապերի մասին:

Գրքում ցույց է տրվում, որ հայ դեմոկրատական մամուլի պայքարը ցարական զրաբնության դեմ զա ըստ էության պայքար էր բուրժուա-կալվածատիրական միապետության ռետկցիոն զաղափարախոսության դեմ և ողի էր հարթում հայ առաջավոր քաղաքական, սոցիոլոգիական, փիլիսոփայական մտքի զարգացման համար: Գրքի հեղինակին հաղողվել է փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա մերկացնել ցարական զրաբնության ռետկցիոն դերը հայ զրականության ու կուլտուրայի զարգացման ասպարհ-ղում:

Աշխատության կցված են շատ արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք մերկացնում են ցարական ինքնակալությանը, որը հանգեւ էր զալիս իրրկ Ռուսաստանում բնակվող աղ-զերի լուսավորության ու կուլտուրայի ռխերիմ թշնամի:

Ծանկալի է, որ Ս. Գ. Արեշյանի «Հայ մամուլը և ցարական զրաբնությունը» ար-ժեքավոր դիրքը հրատարակվի նաև հայերեն:

Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Новая книга по философии естествознания

Конкретизация положений марксистско-ленинской философии на примерах развития природы, общества и мышления, философское обобщение достижений различных наук и, в частности, естествознания, — одна из важнейших задач советских философов. Поэтому привлекает внимание книга А. Минасяна, в которой автор стремится раскрыть сущность одного из основных законов диалектического материализма — закона перехода количественных изменений в качественные и показать его проявление в неорганической природе¹.

Чтобы охватить всю неорганическую природу, автор ведет свое исследование от микромира к макромиру, последовательно выделяя качественно различные области материального мира — «элементарные» частицы, ядерные процессы, химические элементы и атомно-молекулярные явления, газы, жидкости и твердые тела — и завершает свою работу исследованием вопроса о значении правильного философского обобщения успехов естествознания для развития диалектического материализма и разоблачения «физического» идеализма. Конкретному изложению проявления перехода количественных изменений в качественные в неорганической природе автор предпосылает вводную общетеоретическую часть. Здесь отмечается, что на основании глубокого анализа успехов естественных наук Маркс и Энгельс показали, что закон перехода количественных изменений в качественные является одним из основных законов развития природы, общества и мышления.

Учение марксизма о скачках свое дальнейшее развитие получило в трудах Ленина. Ленин подчеркивал, что для правильного понимания природы скачков необходимо не только знать, что количественные изменения приводят к качественным, но и изучать конкретные области природы и общества с присущим им характером противоречий, чтобы выявить конкретную форму перехода количественных изменений в качественные в каждой из этих областей.

В первой главе автор рассматривает взаимосвязь и взаимопревращения элементарных частиц, показывает, что развитие материи идет от простого к сложному, от низшего к высшему и что при переходе от одной ступени к другой всегда появляется что-то новое. Автором подчеркивается, что скачкообразно совершается не только переход от макромира к микромиру, но и все переходы внутри микромира имеют

¹ А. К. Минасян, Переход количественных изменений в качественные в неорганической природе, Ереван, Изд. АН Армянской ССР, 1958, 287 стр.